

W. J. van Asselt

Theologia reformata 44 (2001) 221-231

Motieven achter de hernieuwde aandacht voor het puritanisme

De belangstelling voor de Engelse puriteinen is groeiende in Nederland. Hoewel de publicaties van W. van 't Spijker, W.J. op 't Hof en C. Graafland reeds in een eerder stadium aandacht vroegen voor het puritanisme, kan men op dit moment gerust van een hausse spreken. Onlangs promoveerde de hervormde predikant P. de Vries aan de theologische universiteit te Apeldoorn met een studie over de opvattingen van de vooraanstaande puriteinse theoloog John Owen (1616-1683) over de heilsorde, met name op het punt van de gemeenschap met Christus.¹ In februari van dit jaar verscheen een handboek over het puritanisme dat een schets geeft van zijn geschiedenis, theologie en invloed en tegelijkertijd mikt op een positieve waardering van het puriteins levensbesef in onze tijd.²

Het puritanisme stond ook centraal tijdens de *contio* van de predikanten, behorende tot de Gereformeerde Bond, welke gehouden werd op 3 januari jl. Tijdens deze *contio* hield De Vries een lezing waarin hij in grote lijnen de verbondstheologie van de puriteinen uit de eerste helft van de zeventiende eeuw behandelde.³ Als uitgangspunt koos hij het korte en kernachtige geschrift van Richard Sibbes (1577-1636), *The Faithful Covenanter*, dat hij representatief acht voor de verbondsopvattingen van het puritanisme gedurende de bovengenoemde periode.

---

¹ P. de Vries, *Die mij heeft liefgehad. De betekenis van de gemeenschap met Christus in de theologie van John Owen (1616-1683)*, Groen/Heerenveen 1999.

² W. van 't Spijker, R. Bisschop, W.J. op 't Hof, *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*, Zoetermeer 2001.

³ P. de Vries, 'Een eeuwig verbond dat in alle dingen wel verordineerd en bewaard is. De visie van de puriteinen op het verbond in relatie tot die van de reformatie' (on gepubliceerd).

Vanwaar deze groeiende belangstelling voor het Engelse puritanisme? Een van de redenen is het groeiend besef bij Nederlandse onderzoekers dat de geschiedenis van het gereformeerd protestantisme een internationale aanpak vereist en dat bewegingen zoals de Nadere Reformatie en het puritanisme niet in een nationaal isolement bestudeerd kunnen worden. Ook in Engeland treffen we dit besef steeds meer aan. Het puritanisme werd daar voornamelijk bestudeerd onder auspiciën van de sterk op Engeland gerichte geschiedwetenschap, sociologie en literatuurwetenschap. Daarin is mede dankzij de publicaties van o.a. Carl R. Trueman verandering gekomen. Er is nu volop aandacht voor de continentale context van het puritanisme.⁴

Achter het wetenschappelijk motief voor de hernieuwde belangstelling voor het puritanisme gaat ook een ander motief schuil. De huidige interesse voor het puritanisme lijkt tevens gestuurd door de wens de opvattingen van de puriteinen te gebruiken als inspiratiebron voor het heden. Volgens W. van 't Spijker hangt de huidige belangstelling samen met de trend in cultuur, kerk en theologie. Er is vraag naar ervaring.⁵ Dergelijke opmerkingen vindt men ook bij De Vries. In het 'woord vooraf' bij zijn dissertatie meldt de auteur dat hij bij het schrijven van zijn studie steeds de (huidige) gemeente voor ogen heeft gehad. Wetenschappelijke arbeid, aldus de schrijver, is geen doel op zich, maar dient 'de verheerlijking van Gods Naam in de opbouw van Zijn kerk'.⁶

Dit motief speelt ook een grote rol in zijn referaat over de puriteinse verbondstheologie. In zijn lezing proeft men de hartstochtelijke poging om in de puriteinse verbondstheologie een vorm van 'experiential theology' op het spoor te komen die voor de huidige gereformeerde gezindte inspirerend kan zijn. Hoewel het verbond geen centraal thema is in de puriteinse theologie, is er voor De Vries toch voldoende aanleiding om de puriteinse opvattingen omtrent het verbond te bestuderen. Aan het slot van zijn lezing komt dit motief naar voren in de opmerking, dat hij de pastorale en

---

⁴C.R. Trueman, *The Claims of Truth: John Owen's Trinitarian Theology*, Carlisle 1998, 9-19. Trueman wijst erop dat men in Engeland nauwelijks een wetenschappelijke traditie op dit gebied kent, vergelijkbaar met wat op het gebied van de gereformeerde orthodoxie en de Nadere Reformatie in Nederland is gedaan. De belangrijkste reden daarvoor is historisch van aard. In 1662 werd de Act of Uniformity uitgevaardigd, waarbij het merendeel van de puriteinen uit de Anglicaanse kerk werd gezet. Het gevolg was dat de puriteinse theologen uitgesloten werden van het theologisch onderricht op academisch niveau. De academische theologische traditie kwam in handen van degenen, die weinig of geen belangstelling hadden voor de puriteinse theologie.

⁵ Van 't Spijker e.a., *Het puritanisme*, 123.

⁶ De Vries, *Die mij heeft liefgehad*, 14.

theologische inzichten van de puriteinen weergeeft vanuit de overtuiging dat deze ook vandaag nog relevant zijn voor de verkondiging en het doorgeven van het evangelie. De belangstelling voor en de bestudering van het puritanisme lijkt dus mede ingegeven door een moderne, kerkelijke agenda.

Opzet

In het onderstaande vindt de lezer een enigszins uitgewerkte versie van het co-referaat dat ik op uitnodiging van de Gereformeerde Bond tijdens de genoemde *contio* gehouden /223/ heb. Hierin onderneem ik een poging om de visie van collega De Vries op het puritanisme in het brede perspectief te plaatsen van het nieuwe onderzoek van de post-reformatorische, gereformeerde theologie. Vandaaruit zal ik kort enige kanttekeningen plaatsen bij De Vries' stellingname. Mijn betoog is als volgt opgebouwd. In de eerste paragraaf schenk ik aandacht aan de stand van het onderzoek met betrekking tot het puritanisme. Vervolgens schets ik in grote lijnen de nogal uiteenlopende benaderingswijzen van de puriteinse verbondstheologie. In een derde paragraaf probeer ik aan te geven waar De Vries met zijn onderzoek staat. Ten slotte formuleer ik enkele suggesties voor nieuwe lijnen van onderzoek met betrekking tot het puritanisme.

I. Het onderzoek van het puritanisme in het algemeen

Het puritanisme kan vanuit diverse invalshoeken bestudeerd worden. Er zouden grofweg drie posities onderscheiden kunnen worden: (i) een sociaal-historische, (ii) een piëtistische, en (iii) een neo-orthodoxe benadering. De sociaal-historische benadering treffen wij aan in het werk van Perry Miller en vooral in dat van Christopher Hill. Gebruik makend van een marxistisch geschiedenismodel beschouwt Hill de puriteinen als eerste vertegenwoordigers van de opkomende bourgeoisie en beziet hij de uitkomst van de Engelse burgeroorlog als de triomf van de middenklassen over het oude feodale systeem, dat hij belichaamd zag in de Engelse monarchie.⁷ Hill wijst vooral op de sociale en politieke factoren bij het ontstaan van het puritanisme, alsmede op de overeenkomst

---

⁷ Zie o.a. C. Hill, *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*, London 1969 (Panther edition).

tussen de functie van het verbond in de puriteinse levensvormen en de notie van het 'contract' in de sociale en economische sfeer. Op grond van deze gegevens rekent Hill de puriteinen in sociaal en economisch opzicht tot belangrijke representanten van de (vroeg) moderne tijd. Enkele decennia tevoren had Robert K. Merton reeds een verband gelegd tussen het puritanisme en de opkomst van de moderne wetenschap. Volgens Merton ontwikkelde het puritanisme een aantal 'social values' die correspondeerden met de 'values' die kenmerkend waren voor de opkomende moderne wetenschap: utilitarianisme, empirisme en anti-traditionalisme.⁸ Daardoor schiep de puriteinse mentaliteit voorwaarden voor het vrije onderzoek van de schepping. Merton baseerde zijn these op /224/ een onderzoek naar de fellows van de in 1663 opgerichte Royal Society, van wie meer dan de helft (42 van 68) van puriteinse komaf was.⁹

De piëtistische benadering van het puritanisme treffen we aan bij auteurs uit de kring van de Banner of Truth Trust, die veel puriteinse geschriften opnieuw uitgegeven hebben. Ook de publicaties van Jim Packer reken ik tot deze categorie.¹⁰ Deze auteurs bestuderen de puriteinen niet zozeer vanuit historiografische motieven, maar als voorbeelden van vroomheid, die lessen bieden voor het heden. Zo is Packer onder de indruk van de wijze waarop de puriteinen hun opvattingen in het dagelijks leven integreerden en spreekt hij vol bewondering over de kwaliteit van hun geestelijke ervaring, hun passie voor effectief handelen en hun streven naar stabiliteit van het familieleven. Puriteinen vallen op door hun gevoel voor de menselijke waardigheid en door hun hartstochtelijk streven naar kerkvernieuwing. Packers puriteinen zijn 'God's Giants' en vertonen opvallend veel overeenkomst met zijn eigen theologische agenda. Zijn liefde voor de puriteinen lijkt

---

⁸ R.K. Merton, 'Science. Technology and Society in Seventeenth Century England', *Osiris* (1938), 360-632; idem, *Science. Technology and Society in Seventeenth Century England*, New York 1970, 136: 'It is evident that the formal organization of values constituted by Puritanism led to the largely unwitting furtherance of modern science. The Puritan complex of a scarcely disguised utilitarianism; of intramundane interests: methodical, unremitting action; thoroughgoing empiricism: of the right and even the duty of *libre examen*; of anti-traditionalism — all this was congenial to the same values in science. The happy marriage of these two movements was based on an intrinsic compatibility and even in the nineteenth century, their divorce was not yet final.

⁹ Zie voor een brede discussie over de opvattingen van Merton: I. Bernard Cohen, E.K. Duffin and Stuart Strickland (eds.), *Puritanism and the Rise of Modern Science: The Merton Thesis*, New Brunswick NJ, 1990. Het is opvallend dat nergens in de Nederlandse literatuur over het puritanisme aandacht geschonken wordt aan deze Merton thesis.

¹⁰ J. I. Packer, *A Quest for Godliness. The Puritan Vision of the Christian Life*, Wheaton Ill. 1990; idem, *Among God's Giants. The Puritan Vision of the Christian Life*, Eastbourne 1991.

ingegeven door de wens een gelijke kracht op te roepen in het heden, en zijn beschrijving neigt naar het hagiografische.

Ten slotte is er de benadering van neo-orthodoxe (barthiaanse) zijde. De barthiaan James B. Torrance bijvoorbeeld laat zich zeer negatief uit over het puritanisme en beschouwt het puriteinse gedachtegoed als een deviatie van Calvijn en een afglijden naar nieuwe vormen van legalisme en vrome psychologie.¹¹

In recente publicaties is terecht gewezen op de tekortkomingen van deze benaderingen. De bestudering van het puritanisme moet volgens C.R. Trueman in een veel breder kader geplaatst worden. De diverse puriteinse stromingen moeten in deze visie niet alleen gesitueerd worden in de context van het post-reformatorische theologische discours van de zestiende en zeventiende eeuw, maar ook in de context van de gehele westerse theologische traditie. Vele puriteinen uit de eerste helft van de zeventiende eeuw waren academisch geschoold en beschikten over werken van prominente continentale collega's. Talloze verwijzingen en marginalia in hun geschriften en de catalogi van hun bibliotheken maken duidelijk dat het puritanisme niet zonder kennis van patristische middeleeuwse en post-reformatorische bronnen bestudeerd kan worden.

/225/ II. Het onderzoek van de puriteinse verbondstheologie

De uiteenlopende benadering van het puritanisme in het algemeen keert terug in de interpretatie van het puriteinse verbondsdnken. Vooral de relatie tussen de reformatie en het verbondsdnken van de puriteinen is zeer verschillend beoordeeld. In de eerste plaats zijn er onderzoekers die beweren dat er nauwelijks van enige invloed van Calvijn op de puriteinse verbondstheologie gesproken kan worden en dat hun verbondsconceptie zich nadrukkelijk onderscheidt van die van Calvijn. Zo beschouwt Perry Miller het verbondsdnken als het kenmerk van het puritanisme, dat niet bij Calvijn wordt aangetroffen. Volgens Miller ontwierpen de puriteinen een verbondstheologie om bepaalde spanningen tussen Gods souvereiniteit en de menselijke verantwoordelijkheid

---

¹¹ James B. Torrance, 'Strength and Weakness of the Westminster Theology', in Alasdair I.C. Heron (ed.), *The Westminster Confession in the Church Today*, Edinburgh 1982, 48-50; idem, 'Calvin and Puritanism in England and Scotland — Some Basic Concepts in the Development of "Federal Theology"', in *Calvinus Reformator*, Potchefstroom 1982, 269-277.

op te lossen. Met hun verbondsopvatting zouden zij volgens Miller een basis gelegd hebben voor noties als 'moral obligation' en 'assurance of salvation',¹² noties die in het calvinisme zouden ontbreken. Deze verbondsconceptie was volgens Miller in kiem aanwezig bij Perkins en werd later ontwikkeld door diens leerling William Ames.

Miller is niet de enige die op dit punt de discontinuïteit tussen Calvijn en de puriteinse theologen onderstreept. Basil Hall is van mening dat de puriteinen in navolging van Beza de evenwichtigheid die Calvijns theologie kenmerkte in meer of mindere mate verstoorden. Hoewel Hall niet expliciet een vergelijking maakt tussen de puriteinse verbondstheologie en Calvijn, noemt hij Perkins als degene die het concept van het genadeverbond introduceerde in een discussie over de sacramenten op een manier die vreemd was aan Calvijn.¹³ Ook naar het oordeel van R.T. Kendall zou er geen verband bestaan tussen Calvijn en de puriteinse verbondstheologie. Zij staat onder invloed van Beza. Volgens Kendall volgde Perkins Beza door bij de vraag naar de zekerheid der verkiezing te verwijzen naar de heiliging, terwijl Calvijn op Christus wees. Evenals Miller is Kendall van mening dat het schema van het 'duplex foedus' (tweevoudig verbond: werk- en genadeverbond) bepalend werd voor de verbondstheologie van de puriteinen.¹⁴

Holmes Rolston ontwikkelde deze gedachte verder door te stellen dat de puriteinse verbondstheologie en die van Calvijn elkaar tegenspreken op het punt van wet en evangelie. Het *duplex foedus*-schema werd in de puriteinse theologie gedomineerd door het werkverbond, dat op zijn beurt beheerst werd door de notie van de wet, niet door de genade. Via het werkverbond sluipt een element van verdienstelijkheid en pelagianisme de puriteinse verbondsgedachte binnen, hetgeen in strijd is met Calvijns nadruk op de /226/ souvereiniteit van de genade. Het puriteinse dubbele verbond, confessioneel

---

¹² Perry Miller, *The New England Mind: The Seventeenth Century*, New York 1939 (reissued, Cambridge M.A 1954), 384-387.

¹³ B. Hall, 'Calvin Against the Calvinists', in G.E. Duffield (ed.) *John Calvin* [Courtenay Studies in Reformation Theology], Appleford 1966, 12-37.

¹⁴ R.T. Kendall, *Calvin and English Calvinism to 1649*, New York 1979; idem, 'The Puritan Modification of Calvin's Theology', in W. Stanford Reid (ed.), *John Calvin: His Influence in the Western World*, Grand Rapids 1982, 199-214.

vastgelegd in de Westminster Confession (1647), is volgens Rolston in strijd met Calvijns onderricht inzake Adams staat voor de val.¹⁵

In de tweede plaats zijn er onderzoekers die stellen dat de verbondstheologie van de puriteinen invloed onderging van twee verbondstradities binnen de hervorming: die van Zwingli en Bullinger, en die van Calvijn. Deze onderzoekers plaatsen tegenover elkaar de Zwingli — Bullinger — Tyndale traditie van een bilateraal en conditioneel verbond enerzijds en de calvinistische traditie van een unilateraal en onvoorwaardelijk verbond of testament anderzijds.¹⁶ In deze lijn denkt C. Graafland. Hij onderscheidt twee stadia binnen de puriteinse verbondstheologie. De verbondsgedachte van de vroege puriteinen stemt in grote mate overeen met die van Bullinger met zijn accent op de bilaterale en conditionele aspecten van het verbond. In een volgend stadium gaan onder invloed van Calvijn en vooral Beza de unilaterale en onvoorwaardelijke aspecten het verbondsdenken van de puriteinen beheersen, al bleef de bullingeriaanse lijn aanwezig. Zo ziet Graafland naast de meer gematigde puriteinse verbondsleer, die de unilaterale en bilaterale aspecten van het verbond probeert te integreren, in een later stadium twee extreme vleugels van het puritanisme opkomen, waarin een vereenzijdiging optreedt. Enerzijds is dat de neo-nomiaanse vleugel die eenzijdig de lijn van Bullinger doortrekt (Richard Baxter). Anderzijds is er de anti-nomiaanse vleugel, die een eenzijdige uitloper is van de bezaanse lijn (Tobias Crisp).¹⁷

Een derde categorie van onderzoekers onderstreept het meer complexe karakter van de ontwikkeling van het verbondsdenken. Volgens deze visie lieten de hervormers en hun opvolgers de voorwaardelijke en onvoorwaardelijke aspecten van het verbond onbekommerd naast elkaar staan en volgden de puriteinen ook deze lijn. Men onderstreept de continuïteit tussen Calvijn en de puriteinse verbondstheologie. Naar het oordeel van deze auteurs is de later ontwikkelde notie van het werkverbond geenszins een

---

¹⁵ Holmes Rolston III, 'Responsible Man in Reformed Theology: Calvin versus the Westminster Confession', *Scottish Journal of Theology* 23 (1970), 129-156; idem, *John Calvin versus the Westminster Confession*, Richmond VA, 1972.

¹⁶ J. W. Baker, *Heinrich Bullinger and the Covenant: The Other Reformed Tradition*, Ohio 1980.

¹⁷ C. Graafland, *Van Calvijn tot Comrie. Oorsprong en ontwikkeling van de leer van het verbond in het Gereformeerd Protestantisme*, II, Zoetermeer 1994, 111-115.

terugval van het puritanisme in 'legalisme'. Het werkverbond onderstreepte slechts het reformatorische beginsel van het *sola gratia*.¹⁸

/227/ III. Waar staat De Vries?

De Vries is zeker te plaatsen in de hierboven genoemde derde onderzoekslijn. Hij benadrukt de continuïteit in de ontwikkeling van Calvijn naar de gereformeerde orthodoxie en het puritanisme, maar constateert tevens discontinuïteiten, met name op het gebied van de verbondsterminologie. Die is bij de puriteinen veel breder uitgewerkt. Een inhoudelijk verschil ziet hij in het gegeven dat de puriteinen meer dan de reformatoren aandacht schonken aan het 'gevoel' en het verbond nadrukkelijk definieerden als een door God geïnaugureerde wederzijdse liefdesrelatie. Meer dan de reformatoren maakten zij gebruik van de augustijns-bernardijnse spiritualiteit bij de uiteenzetting van de omgang met God in het verbond. Terwijl bij Calvijn het verbond in eerste instantie een middel tot zaligheid was en niet een gestalte van de zaligheid zelf, geldt voor de puriteinen, dat zij hun leer van het verbond vanuit de laatste gedachte hebben ontvouwd. Uit deze opmerking blijkt dat De Vries de puriteinse verbondstheologie uitsluitend op heilsordelijk niveau interpreteert.

Hoewel ik — vanuit de kerkelijke achtergrond van de auteur — zijn exclusieve aandacht voor de puriteinse heilsorde zeker kan begrijpen, vraag ik mij toch af of het puritanisme als historisch verschijnsel niet breder gecontextualiseerd moet worden. Niet alleen de theologische aspecten, maar ook maatschappelijke factoren moeten aan bod komen. Sociaal-historisch onderzoek heeft ontegenzeggelijk duidelijk gemaakt dat sociaal-maatschappelijke verhoudingen een belangrijke rol speelden bij het ontstaan en de ontwikkeling van het puritanisme. Daarmee voer ik niet een pleidooi voor het opgaan van 'intellectual history' in 'social history'. Ik onderstreep slechts de gedachte dat theologische opvattingen uit het verleden niet los verkrijgbaar zijn. Er zou een vruchtbare

---

¹⁸ Zie vooral L. Bierma, 'Federal Theology in the Sixteenth Century: Two Traditions?', in *Westminster Theological Journal* 45 (1983), 304-321; cf. R.A. Muller, *The Unaccommodated Calvin. Studies in the Foundation of a Theological Tradition*, Oxford 2000, 126: 'Indeed, it is incorrect to claim a dipleuric concept of covenant for Bullinger and a monopleuric concept for Calvin, and it would also be incorrect to deny the strong influence of Bullinger's *De testamento [seufoedere unico et aeterno]*, 1534] on Calvin's general view of covenant.'

dialogo op gang moeten komen tussen kerkhistorici en de beoefenaars van de sociale geschiedwetenschap. Kennis van de sociale context behoedt de kerkhistoricus voor onhistorische dogmatisering en ideologisering. Kennis van de theologie bewaart de sociaal-historische benadering voor een theologieloze reductie van de kerkgeschiedenis.

Mijn indruk is dat De Vries' hermeneutiek wel heel sterk bepaald wordt door een moderne piëtistische agenda. Mijn vraag is of zijn grote liefde voor de puriteinen niet te zeer wordt ingegeven door het verlangen hun opvattingen te gebruiken als inspiratiebron voor het heden. Men krijgt de indruk dat het hem er minder om gaat wat er in het verleden gebeurd is dan wat je er vandaag — theologisch gezien — mee kunt doen. Hier is echter voorzichtigheid geboden. De kunst van de historicus is informatie en interpretatie uit elkaar te houden. Voortdurend moet hij of zij bedacht zijn op de vraag: wordt hier de geschiedenis niet gemanipuleerd?

IV. Enkele suggesties voor verder onderzoek

Middeleeuwen - Uit het voorafgaande is reeds duidelijk geworden dat informatie over de puriteinse theologie in een breed kader geplaatst moet worden. Zij kan bijvoorbeeld niet losgekoppeld worden van de gereformeerde scholastiek. In de laatste decennia heeft de bestudering daarvan zich snel ontwikkeld van een vrijwel verwaarloosd terrein tot een breed en duidelijk gedefinieerd onderzoeksgebied. Deze ontwikkeling werd bijzonder gestimuleerd door nieuwe wegen in het onderzoek van de reformatie. Daarin wordt /228/ gewezen op het belang van de middeleeuwse achtergronden van de reformatorische theologie. H.A. Oberman wees op continuïteiten tussen middeleeuwen en reformatie en D.C. Steinmetz, alsmede diens leerling Richard A. Muller, onderstreepten de continuïteiten tussen reformatie en protestantse scholastiek.¹⁹ Deze auteurs gebruiken een onderzoeksmodel dat ook van toepassing is op het onderzoek naar de relatie tussen reformatie en het puritanisme, Zo ontdekt men theologische verbanden en verbindingen tussen de kerkvaders, middeleeuwen, reformatie en de puriteinse theologie. Het gaat daarbij om een complex patroon van transmissie en transformatie.

---

¹⁹ H.A. Oberman, *The Dawn of the Reformation*, Edinburg 1986; D.C. Steinmetz, *Luther in Context*, Grand Rapids 1995; idem, *Calvin in Context*, Oxford 1995.

Marginalia van puriteinse teksten bijvoorbeeld, bevatten een groot aantal verwijzingen naar de kerkvaders, Athanasius, Augustinus, Leontinus van Byzantium worden veelvuldig geciteerd. Ook middeleeuwse auteurs zoals Lombardus, Bernardus, Thomas van Aquino, Durandus en Duns Scotus worden in het gesprek betrokken, Naast het beroep op middeleeuwse scholastici (*saniores scholastici*) treft men ook talloze referenties aan naar latere rooms-katholieke theologen, waaronder C. Jansenius, D. Bañez, F. Suárez, L. Molina, T. Campanella en D. Alvarez. Deze verwijzingen naar middeleeuwse doctores en scholastieke renaissance-denkers is verrassend en verwarrend voor onderzoekers van het puritanisme. Men negeert ze of interpreteert ze in een negatief licht. Voor A. Clifford en J.B. Torrance zijn deze referenties het bewijs voor een vervaltheorie.

We kunnen deze gegevens ook anders interpreteren. Zij wijzen ons op het feit dat de puriteinen in gesprek wilden zijn met de gehele (voornamelijk scholastieke) traditie van de westerse kerk. Hoewel De Vries niet meegaat in een negatieve waardering van de scholastieke traditie, moeten we toch constateren dat hij in zijn studie over John Owen op verschillende plaatsen complexe scholastieke concepten niet analyseert en enigszins versimpeld weergeeft. In dit verband zou gewezen kunnen worden op zijn gebrekkige weergave van scholastieke noties als *intellectus* en *voluntas*, die in de godsleer, alsmede in de antropologie een zeer cruciale rol spelen. Een juiste analyse van deze begrippen is tevens onmisbaar voor een goed verstaan van de puriteinse verbondsleer.²⁰

Humanisme - De aandacht van het nieuwe onderzoek voor de middeleeuwse context heeft ook implicaties voor de historiografische waardering van het humanisme en de renaissance. In de geschiedschrijving van de negentiende eeuw werden humanisme en scholastiek beschouwd als twee lijnrecht tegenover elkaar staande geestesstromingen. De klassieke verwoording van deze opvatting komen we tegen in het werk van Jacob Burckhardt in zijn *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1922). De opkomst van het humanisme werd in deze visie geschilderd als een heftig academisch conflict met de scholastieke traditie, waaruit ten slotte het humanisme als grote triomfator te voorschijn kwam.

---

²⁰ Zie bijv. De Vries, *a.w.*, 138.

/229/ In de studies van Paul Oskar Kristeller en Charles B. Schmitt is echter aangetoond dat de tegenstelling humanisme versus scholastiek lang niet zo scherp geweest als werd gedacht.²¹ Uit beschrijvingen van de universiteitsgeschiedenis in Duitsland en Frankrijk rond 1500 blijkt dat er aan de universiteiten nauwelijks sprake is geweest van een principiële strijd tussen scholastiek en humanisme.²² In dit verband kan men eerder spreken van een (min of meer) vreedzame coëxistentie van humanisme en scholastiek.

De invloed van Kristellers werk op het onderzoek naar de relatie tussen reformatie, orthodoxie en het puritanisme is nog steeds gering. Daarom zullen we onze bibliografie op dit gebied sterk moeten uitbreiden. De combinatie en versmelting van scholastieke argumenten met retorische argumentaties, zo kenmerkend voor het puriteinse discours, vraagt om een nieuwe methode van benadering.²³ Ook het gebruik van het humanistische genre der *loci communes* in de puriteinse theologie is nog nauwelijks onderzocht.²⁴ Kortom: de opvatting dat renaissance en humanisme onderzoeksgebieden zijn die geen enkele relatie met het na-reformatorische protestantisme hebben, moet radicaal worden herzien.

Diversiteit - Een derde belangrijke verschuiving betreft de ontdekking van diverse trajecten binnen de gereformeerde theologie. Het blijkt dat de gereformeerde theologie geen uniforme grootheid geweest is en zeker geen monoliet. Dat geldt ook voor het puritanisme, zoals De Vries terecht opmerkt. Puriteinen zijn er in veel gradaties en in grote verscheidenheid. Men kan dus het onderzoek van het puritanisme niet concentreren op de invloed van één of twee theologen die als maatgevend worden beschouwd voor latere ontwikkelingen. Deze procedure houdt geen rekening met de complexiteit en grote

---

²¹ P.O. Kristeller, *Renaissance Thought: The Classic, Scholastic, and Humanist Strains*, New York 1961; C.B. Schmitt, *Studies in Renaissance Philosophy and Science*, London 1981.

²² Zie o.a. J. Overfield, *Humanism and Scholasticism in Late Medieval Germany*, Princeton 1984; M. Gielis, *Scholastiek en Humanisme. De kritiek van de Leuvense theoloog Jacobus Latomus op de Erasmiïaanse theologiehervorming*, Tilburg 1994.

²³ Zie bijv. de belangwekkende studie van Dean Hammer, *The Puritan Tradition in Revolutionary, Federalist, and Whig Political Theory: A Rhetoric of Origins*, New York 1998. Hammer onderzoekt in dit boek de oorsprong en het latere gebruik van de puriteinse retorica, met name in het publieke gebed van de puriteinen in New England ('the specific invocations of the Puritans in public rhetoric').

²⁴ Zie voor de humanistische wortels van het genre van de *loci communes*: R.A. Muller, *Ad Fontes Argumentorum: The Sources of Reformed Theology in the 11th Century*, Utrecht 1999, 23-26.

variatie binnen de puriteinse en gereformeerde theologie. De onderscheiden "Sitz im Leben" wordt bij een dergelijke procedure niet gehonoreerd.

In dit verband moet ook gewezen worden op de onhoudbaarheid van de zogenaamde 'Zentraldogmen' theorie, afkomstig o.a. van de Zürichse dogmenhistoricus Alexander Schweizer (1808-1888) en in ons land overgenomen door J.H. Scholten in zijn *De leer /230/ der Hervormde Kerk*.²⁵ Schweizer en zijn navolgers construeerden ten onrechte een ontwikkeling van de reformatie in de richting van een 'centraal dogma': de predestinatie bij de gereformeerden, de rechtvaardiging in de lutherse theologie. Het is opvallend dat nog steeds talloze onderzoekers van de gereformeerde en puriteinse theologie in de ban zijn van Schweizers typologie. Zij blijven 'worstelen' met vragen rond de verhouding van verkiezing en verbond. Vanuit die optiek constateert men voortdurend 'spanningen' en 'ambivalenties', die we bij de zestiende en zeventiende-eeuwse auteurs zelf niet op die wijze benoemd vinden.

Na-tridentijnse traditie - In het voorafgaande wees ik reeds op de interactie tussen de gereformeerde scholastiek en de na-tridentijnse rooms-katholieke scholastiek. In methodisch opzicht bestaat namelijk een grote verwantschap tussen beide theologische tradities die verklaarbaar is vanuit de polemieken.²⁶ Bij de bestrijding van elkaars standpunten gebruikten beide kampen dezelfde distincties en disputeertechnieken. Van beide zijden werden *florilegia* en nieuwe edities van patristische en middeleeuwse bronnen uitgegeven. De bibliografieën en auctiecatalogi van puriteinen kunnen daarin het nodige inzicht verschaffen.²⁷ Zo vormde de *Vocabularius theologiae* (1517) van Johannes Altenstaig, een werk dat in 1619 opnieuw werd uitgegeven onder de titel *Lexicon theologicum*, voor rooms-katholieke en protestantse theologen een belangrijk bronnenboek. Het bevatte een alfabetisch overzicht van de belangrijkste scholastieke

---

²⁵ A. Schweizer, *Die protestantischen Centraldogmen in ihrer Entwicklung innerhalb der reformierten Kirche*, I & II, Zürich 1853-1856; J.H. Scholten, *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen, uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld*, 2 delen, Leiden 1848-1850.

²⁶ Zie bijv. E. Dekker, *Rijker dan Midas. Vrijheid, genade en predestinatie in de theologie van Jacobus Arminius (1559-1609)*, Zoetermeer 1993, 157 vlg.

²⁷ Zie voor de receptie van de kerkvaders vooral: Irena Backus, 'The Fathers in Calvinistic Orthodoxy: Patristic Scholarship' in: Irena Backus (ed.), *The Reception of the Church Fathers in the West: From the Carolingians to the Maurists*, II, Leiden 1997, 839-866; E.P. Meijering, 'The Fathers in Calvinistic Orthodoxy: Systematic Theology', in *ibid.*, II, 867-888.

definities ontleend aan teksten van Bonaventura, Thomas van Aquino, Duns Scotus, Gregorius van Rimini, Henry van Ghent, Pierre D' Ailly en Thomas van Straatsburg.²⁸

Kennis van Altenstaigs *Lexicon* en andere contemporaine werken behoedt ons voor anachronismen. We kunnen scholastieke teksten niet meer naïef lezen zonder kennis van de betekenis die scholastieke termen en begrippen voor de auteurs zelf hadden. Kennis van deze semantische velden werpt tevens nieuw licht op de kwestie van continuïteit en discontinuïteit. Een term kan bijvoorbeeld in de loop van de tijd een andere inhoud krijgen, terwijl verschillende termen een identieke inhoud gaan weergeven.

/231/ Ten slotte moet in dit verband tevens het belang van het zogenaamde genre-onderzoek worden onderstreept. Daarmee wordt bedoeld op het onderzoek naar de status of 'Sitz im Leben' van de bestudeerde bronnen, alsmede naar het door de auteur geadresseerde publiek. Een geschrift uit een academische en polemische context gebruikt een zeer gedetailleerd en hoog ontwikkeld begrippenapparaat. Dit apparaat ontbreekt in catechetische en homiletische verhandelingen, die bestemd zijn voor een groter publiek. Het genre van de positieve theologie daarentegen geeft een thetische uiteenzetting van de doctrina. Confessies of handboeken voor beginnende studenten vertonen weer andere kenmerken. Al deze genres corresponderen met onderscheiden modellen van onderricht. Ze waren bestemd voor verschillende soorten publiek. Dit pedagogische element dat rekening hield met de capaciteiten van het geadresseerde publiek wijst tevens op de invloed van de retorica in de gereformeerde theologiebeoefening.²⁹

Wie deze genreverschillen negeert loopt in een valkuil, die niet met het begrip 'spanning' of 'ambivalentie' afgedaan kan worden. Om een voorbeeld te noemen: de opkomst van metafysische argumentaties was niet het resultaat van vrijblijvende speculaties, maar had te maken met veranderingen in het universitaire onderwijs. Uitgedaagd door de na-tridentijnse scholastiek en de alternatieve systemen van het arminianisme en socinianisme, zochten gereformeerde theologen op academisch niveau naar een genuanceerde en structurele aanpak. Men gebruikte daarvoor de apparatuur van

---

²⁸ Johannes Altenstaig, *Vocabularius theologiae*, Gratz 1517; idem, *Lexicon theologicum quo tanquam clave theologiae fores aperiuntur, et omnium fere terminorum et obscuriorum vocum, quae s. theologiae studiosos facile remorantur, etymologiae, ambiguitates, definitiones, usus, enucleate ob oculos ponuntur & dilucide explicantur*, Coloniae Agrippinae, 1619.

²⁹ Zie over het belang van het genre-onderscheid bijv. R.A. Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics*, Volume I: *Prolegomena to Theology*, Grand Rapids 1987, 28-30.

de vigerende neoaristotelische filosofie. Dergelijke omstandigheden maakten het samengaan van scholastieke methode, aristotelische filosofie en gereformeerde theologie onvermijdelijk. De opkomst van heterodoxe en heretische groepen leidde aldus tot bepaalde methodologische veranderingen in de gereformeerde theologie in geheel Europa. De puriteinen vormden daarop geen uitzondering.

Verlichting - Een ander aspect waarvoor in het nieuwe onderzoek aandacht wordt gevraagd stip ik kort aan. Het betreft het onderzoek naar de relatie tussen het puritanisme en de (vroege) verlichting. Wat is de houding van de puriteinen geweest ten opzichte van de nieuwe intellectuele bewegingen, die verbonden waren met de namen van Thomas Hobbes, Descartes en anderen? Lopen er lijnen van de puriteinse opvattingen ten aanzien van (kerkelijke) pluriformiteit en religieuze tolerantie naar het verlichtingsdenken op deze terreinen? Op welke wijze hebben de puriteinse verbondsopvattingen mede vorm gegeven aan de in de verlichting opkomende gedachte van de volkssouvereiniteit en het 'contract social'?

/232/ Samenvatting

Het is duidelijk dat deze nieuwe onderzoeksgebieden een bredere contextualisering van het puritanisme vereisen dan tot nu toe het geval is geweest. Het puritanisme in al zijn verschijningsvormen moet geplaatst worden in een brede, culturele en sociale context op basis van historische criteria. Het kan niet alleen beschreven worden als een vroomheidsbeweging. Wij gaan dan voorbij aan het feit dat het puritanisme tevens een belangrijke wetenschappelijke en culturele kracht is geweest. Even eenzijdig is het om het puritanisme uitsluitend te presenteren als een economische en politieke beweging aan het begin van de moderne tijd. Evenmin moeten wij tevreden zijn met de constatering dat het puritanisme in theologisch opzicht een belangrijke tak van de gereformeerde orthodoxie is geweest. Al deze facetten moeten in de beschrijving en bij de beoordeling van het puritanisme aan bod komen. Zij doen ons het puritanisme verstaan als 'part of an ongoing Western theological tradition which has historical roots back beyond the Reformation, beyond even the Middle Ages, and which is closely allied to parallel

movements on the continent.³⁰ Dit in kaart te brengen is de uitdaging voor het toekomstig onderzoek van het puritanisme.³¹

---

³⁰ Trueman, *The Claims of Truth*, 9; Vgl. ook Carl L. Trueman, 'Puritan Theology as Historical Event: A Linguistic Approach to the Ecumenical Context', in: W.J. van Asselt & E. Dekker (eds.), *Reformation and Scholasticism. An Ecumenical Enterprise*, Grand Rapids 2001, 253-275.

³¹ Een eerste, brede aanzet daartoe vindt men in W. van 't Spijker e.a., *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*, Zoetermeer 2001.